

De tussenklanken in samenstellingen met diernamen

door J. L. PAUWELS

Men treft in het Nederlands samengestelde substantieven aan waarvan de delen naast elkaar zijn geplaatst zonder tussenklank ; soms hoort men tussen de twee delen een *-s-*, soms *-e-* (of de variant *-en-*) (1). Het is niet altijd duidelijk waarom de samenstellingen nu eens op de ene, dan op de andere manier zijn gevormd. Soms bestaan er twee mogelijkheden (*schaapsleer*, *schapeleer*) eventueel met betekenis-differentiëring (*schaapskop*, fig., *schapekop*, eig. bet.) Het loont wel de moeite te onderzoeken of in onze dialecten deze drie soorten van samenstellingen worden gebruikt en, zo ja, of dat gebeurt volgens bepaalde regels. Als steekproef hebben we de samengestelde substantieven onderzocht met een diernaam als eerste lid in het dialect van Aarschot.

1. Geen tussenklank

A. Twee samenstellingen met *bij* zijn bekend : *bijboer* (bībūr) en vooral *bijkorf* (bīkørɛf) ; ik twijfel aan *bijzwerm* (bīzwɛrɛm). Een samenstelling als *bijenwas* wordt omschreven : « was van de bietjes ».

(1) Deze variant bestaat meestal alleen in de geschreven taal.

Het Aarschotse substantief *koei* (kuj) heeft blijkbaar de verbindingsklank *j* uit het meervoud in het enkelvoud geïncorporeerd. Het wordt nooit gevolgd door een tussenklank in een samenstelling : *koeistal* (kujstål), *koeikop*, *koeioog*, *koeistaart*, *koeistront*, *koeiwachter*.

Mosselkar (moʃelkār), *mosselvent*, *mosselwif*, *mosselbokaal*. — *Oestermes* (ustrmɛʃ), *oestertonneke*. — *Tijgervel* (tījɔrvɛl), maar *tijgersvel* (tījɔrsfɛl) lijkt me niet onmogelijk. — *Mosselschelp* en *oesterschelp* komen, wegens de begin-*s* van het tweede lid, niet in aanmerking. — Andere samenstellingen met *tijger* zijn in het dialect onbekend. Indien ik woorden als *tijgerkop* en *tijgeroog* zou willen gebruiken, zou ik altijd aarzelen tussen (tījɔrskɔp) en (tījɔrkɔp), (tījɔrzuɔx) en (tījɔruɔx).

B. De bovenstaande samenstellingen zijn duidelijke gevallen van naastelkaarplaatsing van twee substantieven zonder tussenklank.

Andere samenstellingen die formeel bij deze groep horen, zou ik « schijnbare » gevallen van naastelkaarplaatsing willen noemen :

a) De substantieven die in het enkelvoud op *-ə* uitgaan, worden als eerste lid van een samenstelling soms door *-s* gevolgd (groep 2), vaak echter door geen tussenklank, omdat ze door de reeds aanwezige *-ə* bij groep 3 (tussenklank *-e-*) worden betrokken. Voorb. *kiekeborst* (kīkəbɔst), *varkevet* (vɔrəkəvɛt). Zie § 4 en Besluit.

b) Hieronder wordt vastgesteld dat in verreweg de meeste samenstellingen de tussenklank *-e-* optreedt. Als nu het tweede lid met een klinker begint, ontstaat een hiaat na de tussenklank. Deze wordt vermeden door een hiaatvullende *n* als het 2^e lid Onz. Enk. is, een genus-*n* als het Man. Enk. is (zie hierover § 5). Is het tweede lid een substantief in het Meerv. of een subst. Vr. Enk., dan kan geen

n worden ingelast en blijft de hiaat. Er bestaat een neiging om deze hiaat weg te werken door syncope van de tussenklank *-e-* en zo horen we naast elkaar : *duiveēi* (dɔvəār) en *duifei* (dɔvār), *henneēi* (inēār) en *henei* (inār), *eendeēi* (eɲēār) en *eendei* (eɲār), *ganzeēi* (ɣānzəār) en *gansei* (ɣānzār) *geiteoog* (ɣātəuəx) en *geitoog* (ɣātuəx), *schapeoor* (sxɔ̃pəuər) en *schaapoor* (sxɔ̃puər) enz. In het meervoud id. : *duiveēieren* (dɔvəārə) en *duifeieren* (dɔvārə), *schapeoren* (sxɔ̃pəuərə) en *schaaporen* (sxɔ̃puərə) enz. Ik heb de indruk dat bij de samenstellingen met *ei* (ār) de vormen zonder tussenklank *-e-* meest gehoord worden, bij die met *oog* (uəx) en *oor* (uər) integendeel die met *-e-* (1).

Het zou dus verkeerd zijn vormen als *gansei* (ɣānzār), *eendeieren* (eɲārə) te beschouwen als samenstellingen zonder tussenklank, die onder groep 1 thuishoren ! Het zijn door fonetische en morfologische factoren bepaalde varianten van de samenstellingen met tussenklank *-e-* (groep 3). Het woord *katoog* (kātuəx) (1. oog van een kat, 2. oog van iemand die in het duister ziet, 3. reflector op fietsen, auto's) heb ik nooit in een andere vorm horen gebruiken. Daar alle andere s.s. met *kat* de tussenklank *-e-* hebben, kan de oorspronkelijke vorm *katteoog* (kātuəx) zijn geweest.

De zeldzame samenstellingen echter met als tweede lid een subst. Man. Enk. of Onz. Enk. dat met vocaal begint, die geen tussenklank vertonen, horen wel bij groep 1. Ik ken de volgende gevallen : *muishond*, meestal in de verklevorm *muishondje* (mɔazon't'ə) (= wezel); *schaap-*

(1) De substantieven *ei* (ār), *oog* (uəx) en *oor* (uər) zijn in het Aarschots vrouwelijk. Ik meen dat in zulke samenstellingen af en toe een hiaatvullende *n* wordt gehoord, b.v. *zwaluwenei* (zwölemənār), *musseneieren* (mysənārə), *duivenei* (dɔvənār), *schapenoor* (sxɔ̃pəuər). Is dat toe te schrijven aan gemis aan dialectvastheid? aan het indringen van hiaatvullende *n* waar zulks vroeger onmogelijk was, vooral in minder gebruikelijke samenstellingen? Bij navraag bleek dat de meeste proefpersonen aarzelden en wel eens een *n* lieten horen die voor mij fout was !

herder (sxōpərdr; *wolfijzer* (wōləvāzr). Met tussenklank zouden deze subst. luiden : *muizenhond* (mōzənōnt), *schapenherder* (sxōpənərdr), *wolvenijzer* (wōləvənāzr). Zijn het niet-inheemse, ingevoerde vormen?

2. Tussenklank -s-

a) In alle samenstellingen met *ezel*, *kalf*, *lam*, *rund*, *kemel* als eerste lid horen we de tussenklank -s- : *Ezelsvel* (ēzəlsfəl), *ezelskar*, *ezelsoor*, *ezelspoot*, *ezelsrug*, *ezelsmelk*, *ezelskop* (ook scheldnaam), *ezelsdracht*. *Kalfsvlees* (kāləfsfləs), *kalfsgebraad*, *kalfsgekapt* (= -gehakt), *kalfskop*, *kalfskotelet* (-kōrtəlet), *kalfslever*, *kalfsnier*, *kalfsoog*. Samenstellingen met *lam* komen weinig voor ; lijken me mogelijk : *lamsgebraad* (lāmsxəbrōt), *lamsvlees*, *lamskotelet*, *lamsribben*. *Rund* komt als afzonderlijk substantief niet voor ; men zegt altijd *rundsbeest* (rꞥnzbiəst) ; andere samenstellingen : *rundsbloed*, *rundshersenen*, *rundsdommen*, *rundslever*, *rundsnier*, *rundsvet*, *rundsvlees* : allemaal termen in verband met het geslachte rund. Ook *rundsbeest* zelf wordt haast uitsluitend gezegd van een dier bestemd voor het slachthuis ; anders is *beest* voldoende, b.v. : die boer heeft zes *beesten* op stal, tien varkens en twee geiten. De enige bekende s. s. met *kemel* is *kemelshaar* (kēməlzōr).

Ook *varken* hoort bij deze groep : *varkensblaas* (vərəkəzblōs), *varkensbloed*, *varkenshersenen*, *varkenskop*, *varkenskot*, *varkenslever*, *varkensmarkt*, *varkenspoot*, *varkenstong*, *varkenshaar* (ook : stijf, witblond haar van een mens). Er zijn echter twee uitzonderingen : de s.s. *varke(n)vet* (hierboven reeds geciteerd) en *varke(n)vlees*.

Samenstellingen met diernamen op -ing vertonen ook de tussenklank -s-, maar er zijn weinig voorbeelden : *Palingsvel* (pōlɪŋsfəl), *palingskruid* (plantnaam), *boksharingskaske*

(buksarijskåskø). Mogelijk lijken me : *haringskop* (r̄riŋskop) en *palingskop* (pöliŋskop).

De zeldzame samenstellingen met diminutieven horen ook tot deze groep : *meutekenskorf* (møtøkèskørøf, muilkorf voor kalf), *vaarskensmarkt* (vjøskøsmeŧ, dag waarop er veel jonge boerinnen naar de markt komen), *lammekenspels* (lømøkøspels), *schaapkenslucht* (sxopækøsluxŧ), paardekensmolen (pijèrøkøsmøle) (zeldzame variant van *paardenmolen*).

b) De meeste samenstellingen met *paard* hebben de tussenklank -e- (zie verder). Ik ken vier samenstellingen met -s- : *paardshaar* (pjetsør), *paardskar* (pjetskār), *paardsknop* (pjetsknop, bloem van de chrysanthemum *Leucanthemum*) en *paardsoog* (pjetsuøx, het vroegere zilverstuk van 5 F).

Ook die met *hond* en *schaap* als eerste lid hebben normaal -e-. Ik ken één uitzondering voor elk : *hondsdagen* (ønzdøγø), *Schaapsvijver* (sxopsvävør, toponiem !). Voor *schaapherder* zie onder 1.

Met *mol* worden zelden s.s. gevormd : zeer gewoon is *mollepijp* (mølöpāp), minder gewoon *mollevel* ; *molshoop* (mølzuøp) is mogelijk naast *molhoop* (moluøp). Samenstellingen met *olifant* zijn uiteraard niet inheems ; *olifantspoot* (ølefântspuøŧ) lijkt me mogelijk.

3. Tussenklank -e-

Dit is verreweg de talrijkste groep. De samenstellingen met alle diernamen die tot dusver niet zijn genoemd, worden uitsluitend gevormd met de tussenklank -e-.

Osseknieën (øsəkniø), *ossekop*, *ossestaart*, *ossetong*, *Ossebrug* (toponiem). *Stierekalf* (stìrøkåløf), *stierekeuring*, *stiere-*

nek, stierevlees. Vaarzekalf (vięzəkäləf). *Hengsteboer* (ęjstəbūr), *hengstekeuring*.

Geiteboer (ğätəbūr), *geitebond, geitekaas, geitekeutel, geitenek, geitepoot, geitestal, geitevel. Bokkebaard* (bukəbōt), *bokkesprong* (haasje-over), *bokkestank*.

Hanebalk (ōnəbälək), *hanegevecht, hanekam*, (ook plantnaam), *hanekot, hanepoot, hanestaart. Hennekot* (inəkot), *hennenest. Poel* = jonge hen : *poelekot* (puləkot). *Kloekenest* (klukənest, nest van klokhen), *kloekepis. Eendevijver* (ęjvāvvr), *eendenest, eendepluim. Ganzespel* (ğānzəspel), *ganzelever, ganzepen, ganzetong*.

Vogelebek (vōğələbək), *vogelekot, vogelemarkt, vogelenest, vogelepik* (spel), *vogeleschrik, vogelestaart, vogelestront, vogelvanger, vogelezaad, vogelezang. Duiveboon* (dɔvəbuən), *duivejong, duivekot, duivemand, duivemelker, duivenest, duivepen, duivevlees. Mussejong* (mysəjɔŋk), *musseklem, musselawaai, mussenest. Zwaluwenest* (zwələmənəst), *zwaluwejong, zwaluwestront, zwaluwestaart* (pandjesjas). *Uilekot* (ɔləkət), *uilekop, uilebril*.

Konijnebakkies (kɔrñānəbakəs), *konijnekeutel, konijnekot, konijnepels, konijnepijp, konijnepoot, konijnnevlees, konijnnevoer, konijnnekweker. Hazemond* (ōzəmɔnt), *hazepoot, hazevlees. Kattekop* (kātəkɔp), *kattekwaad, kattedespin, kattede-stront, kattedestaart* (ook plantnaam). Zie boven : *katoog*.

Rattekop (rātəkɔp) (kop met onregelmatig of ordeloos haar), *rattebeet, rattejacht, ratteklem, rattestaart, rattevel, ratteval, rattevergif. Muizejaar* (mɔzəjɔr), *muizekleur, muizekeutel, muizenest, muizeval, muizevel*. Zie boven : *muishond*.

Vliegepoot (vliępuət), *vliegescheet, vliegestront, vliegevanger, vliegevergif. Vlooiibeet* (vluəjəbēt), *vlooiiecircus* (-sirək), *vlooiiescheet, vlooiiespel. Luizebaard* (lɔzəbōt, onverzorgde baard), *luizebeet, luizekam, luizekop, luizemarkt*.

Een meikever heet te Aarschot *predikant* : *predikantejacht* (*pridəkāntējaxt*), *predikanteseizoen*, *predikantevleugel*.

Spinnekoppenet (*spinəkōpenet*), *spinnekoppenest*, *spinnekoppesoot*. (*Kik*)*vorsegekwaak* (*vøseγəkṽk*), (*kik*)*vorsebil*, (*kik*)*vorsezang*. *Paddestoel* (*pādəstül*), *paddegekwaak*, *padde-smoel*. *Slangebeet* (*slanəbēt*), *slangevel*.

Vossestaart (*vøsestiet*), *vossepels*, *vosseval*. *Beremuts* (*bērəmyts*), *berevel*, *berevet*. *Fisseklem* (*fisəklem*, *bunzing*), *fissekleur*, *fisseval*. *Leeuwekop* (*lyjəwəkōp*). *Giraffenek* (*žiráfənek*). *Frettegezicht* (*frətəγəzixt*).

Wolvebakkes (*wōləvəbakəs*), *wolvebeet*, *wolveklem*. Zie boven : *wolfijzer*. *Apesmoel* (*ōpəsmül*), *apebakkes*, *apekop*.

We zegden reeds dat in de samenstellingen met *paard* als eerste lid meestal, in die met *hond* en *schaap* zo goed als altijd de verbindingsklank *-e-* voorkomt. Hier volgen een reeks voorbeelden : *Paardebeenhouwer* (*pijərəbionāvr*), *paardebiefstuk*, *paardebrood*, *paardekop*, *paardemarkt*, *paardemeester* (*veearts*), *paardemest*, *paardemolen*, *paardepoot*, *paarderas*, *paarderemedie* (zeer « straffe » —), *paardesaucijs* (*-sɔrsis*), *paardestaart*, *paardestal*, *paardestront*, *paardetand* (ook : zeer grote tand), *paardetuiser* (*-handelaar*), *paarde- vlees*. *Hondeweer* (*ōnəwṽr*), *hondebeet*, *hondejong*, *hondekar*, *hondekop*, *hondekot*, *hondeleven*, *hondenest*, *hondemoer* (*-mojer*, ook : zeer slechte moeder), *hondestront*, *hondetong*. *Schapekop* (*sxōpəkōp*), *schapelever*, *schapemelk*, *schapemest*, *schapepels*, *schapescheerder*, *schapestal*, *schapevel*, *schapevlees*, *schapekeutel*.

4. Het eerste lid is een diernaam op *-e*

Een hoen heet te Aarschot *kieke* (*kīkə*). Samenstellingen hiermee zijn : *Kiekebil* (*kīkəbil*), *kiekeborst*, *kiekefretter*, *kiekegat*, *kiekepoot*, *kiekerek*, *kiekestront*, *kiekevlees* (1. kippe-

vel, 2. niet volwaardig deelnemer aan spel). De samenstellingen met *merrie* zijn zeldzaam : *merriepaard* (merəpiət), *merrievoulen*. Ik ken geen samenstellingen met *veulen* (vōlə). De twee s.s. met *varken-* zonder tussenklank *-s-* (*varkevet*, *varkeveles*) horen ook hierbij.

Deze samenstellingen zien er uit als formaties zonder tussenklank (groep 1). Voor het taalgevoel van de spreker behoren ze echter tot groep 3 : s.s. met de tussenklank *-e-*, waarmee ze volledig zijn samengevallen. Het lijkt me waarschijnlijk dat het eenlettergrepige substantief *kiek* (kīk) een secundaire vorm is, uit de vrij talrijke s.s. met *kieke* + subst., opgevat als *kiek* + tussenklank *-e-* + subst., geabstraheerd. Zie ook nog § 6 : Besluit.

5. *-en-* als variant van de tussenklank *-e-*

Het gebruik van *n* na *ə* is in het Aarschots aan vaste, vrij gecompliceerde regels gebonden, die ik uitvoerig heb uiteengezet in het artikel : De *n* na toonloze vocaal in het Oosten van Zuid-Nederland (1).

Waar tussen de twee delen van een samenstelling de tussenklank *-e-* aanwezig is (met inbegrip van de s.s. behandeld onder 4), kunnen we na die *-e-* een *n* aantreffen in twee gevallen :

a) Als hiaatvuller tussen de tussenklank *-e-* en de anlautende vocaal van het tweede lid van de samenstelling, wanneer dit laatste een subst. Onz. Enk. is. De voorbeelden zijn zeldzaam : *konijnenhaar* (kɔrnānənɔr), *geitenhaar* (γātənɔr), *hazenhart* (ðzənɛt), *vossenhol* (vɔsənɔl).

b) Als genus-*n*, wanneer het tweede lid van de samenstel-

(1) Handelingen van de Kon. Commissie voor Toponymie en Dialectologie, XXII (1948), blz. 54 vv. ; zie vooral blz. 61 v.

ling een subst. Man. Enk. is dat begint met een vocaal, *d* of *t*. Hier zijn de voorbeelden minder schaars : *apenarm* (ðpənərəm), *wolvenhonger* (wɔləvənunɣr), *vogelenhangar* (vōɣələnaŋɣār), *kiekendraad* (kikəndrōt), *kiekendief* (kikəndif), *paardentram* (piərəntrām), *vlooientheater* (vluəjəntejōtr), *berentand* (bərəntánt). Voor *b* (en *r*) verschijnt deze genus *-n* af en toe nog facultatief : *geitenboer* (ɣātəmbūr), *vlooiënbak* (vluəjəmbak), *luizenboulevard* (lɔzəmbulvār); ook *geiteboer* (ɣātəbūr) enz. In de meeste dergelijke gevallen heb ik voor *b* nooit *m* horen gebruiken : *bokkebaard* (bukəbōt), *vogelebek* (vōɣələbək), *rattebeet* (rātəbēt).

Als het tweede lid van de samenstelling een subst. Vr. Enk. is of een subst. Meerv. kan noch hiaatvullende *n*, noch genus-*n* optreden (zie het geciteerde artikel en § 1). Als de hierboven aangehaalde samenstellingen in het meervoud worden gezet, verdwijnt dus de *n* : *kiekedieven* (kikədīvə), *paardetrans* (piərətrāms), *vlooietheaters* (vluəjətejōtərs). Ontstaat aldus een hiaat, dan aarzelt men tussen de vorm met *-e-* en die zonder *-e-* : *apearmen* (ðpərəmə) en *aaparmen* (ðpərəmə), *vogelehangars* of *vogelhangars*, *muiszoge(n)* of *muiszogen*, *vosseholen* of *vosholen*. Vgl. de samenstellingen met een vrouwelijk enk. tweede lid onder § 1.

Uit het bovenstaande blijkt duidelijk dat *-en-* slechts sporadisch voorkomt als variant van *-e-* en in geen enkel geval optreedt als specifiek kenteken van het meervoud.

6. Besluit

De groep van de samenstellingen met de tussenklank *-e-* is verreweg de talrijkste. Daar de *n* na de toonloze *ə* in het Aarschots sedert lang is geapocopeerd, vertoont het eerste lid van *alle* s. s. van deze groep een formele meervoudsvorm. In gevallen als *paardestaart* (piərəstiət) blijkt dat zeer duidelijk : Enk. *paard* (Aarsch. piət), Meerv. *paarden* (piərə).

De substantieven waarvan het meerv. met *-s* wordt gevormd, worden als eerste lid van een samenstelling meestal door de tussenklank *-s-* gevolgd. Hier ook is dus het eerste lid van de s.s. een formeel meervoud.

Als we dus de regel formuleren : « het eerste lid van een samengestelde diernaam staat meestal in de meervoudsvorm », vangen we daaronder 80 à 90 % van de gevallen. Uitzonderingen zijn dan : a) Substantieven met meerv. op *-e* behoren soms tot groep 1 (geen tussenklank) : alle s.s. met *coe*, die met *mossel*, 2 met *bij*, 3 afzonderlijke ; soms tot groep 2 (tussenklank *-s-*) : 4 s.s. met *paard*, de subst. op *-ing*, die met *kalf*, *lam*, *rund* ; — b) Substantieven met meervoud op *-s* behoren soms tot groep 1 : *oester*, (*tijger*).

De samenstellingen waarvan het eerste lid op een toonloze *ə* eindigt, verkeerden in een bijzondere positie. Enerzijds moest de neiging bestaan om dit eerste lid in de meervoudsvorm te gebruiken : dat is gebeurd met *varken* (vɛrəkə) en met de diminutieven (voorb. *vaarkensmarkt* (vjeskəsmət). Anderzijds stemde een eerste lid dat reeds op *-e* uitging formeel volledig overeen met het eerste lid van de talrijke samenstellingen met subst. + tussenklank *-e-*, zodat een samenstelling met zo'n eerste lid zonder meer kon aansluiten bij groep 3 : dat is gebeurd met de s.s. met *kieken* en *merrie* (zie § 4) en in twee s.s. met *varken*.

Het is duidelijk dat bij de s.s. van groep 2 (tussenklank *-s-*) niet alleen een meervoudsvorm tot patroon heeft gediend, maar ook een vroegere genitief op *-s*. Dat blijkt vooral uit de vier s.s. met *paards-* (type *paardsoog*), ook uit *hondsdagen* en *Schaapsvijver* : we mogen deze vormen dus wel beschouwen als archaïsmen. Bij de s.s. met eerste lid op *-ing* + *s* is wel analogie-invloed aanwezig. Dat *lam*, *rund*, *kalf* samen in groep 2 staan, is wel niet toevallig : de meervoudsvorm op *-eren* was blijkbaar te lang om als

eerste lid van een s.s. te fungeren en men greep dus liever naar de archaïstische vorm op -s.

Eigenlijk zijn het de (weinig talrijke) s.s. van groep 1 (geen tussenklank) die, van synchronisch standpunt uit beschouwd, meest uit de toon vallen. *Koei* mogen we in de samenstelling niet als een verkorting uit *koeie* beschouwen; *bī* evenmin als een monoftogering uit *biā*: het Aarschotse systeem wil juist *koeie* en *biā*!

De groep van de s.s. met diernamen is niet talrijk genoeg om definitieve besluiten te trekken. Ook de s.s. met persoons- en met zaaknamen dienen te worden onderzocht.

P.S. Ik heb opzettelijk de samenstellingen met *vis* als eerste lid in dit overzicht niet gebruikt. Als men de volgende groepen vergelijkt: 1. *vislijn* (*vislān*), *visnet*, *visgerief*; 2. *vismarkt* (*vismet*), *visvijver*, *vismes*, *vistelloor*; 3. *vissekop* (*visəkop*), *vissestaart*, *visseoog* (of *visoog*, *vizuex*), dan blijkt dat we in groep 1 met de stam van het werkwoord *vissen* te maken hebben, in groep 2 met het collectief *vis* en alleen in groep 3 met de naam van het afzonderlijke dier. Dus kwam alleen deze laatste groep voor ons onderzoek in aanmerking: deze s.s. zijn trouwens regelmatig gevormd, d.w.z. met tussenklank -e-. Ter vergelijking kunnen we nog aanhalen: *snoeklijn* (*snuklān*), lijn om *snoek* (collectief) te vangen, tegenover *snoekekop* (*snukəkop*), *snoekestaart*.

J. L. PAUWELS
